

1. Čeština jako národní jazyk

Situace každého jazyka – a tedy i současné češtiny – vyplývá z vlastností národního kolektivu, který je jeho nositelem, dále ze statutu spisovné variety konkrétního jazyka, ze vztahu této variety k varietám nespisovným (včetně strukturní distance koexistujících variet), také z postojů, které ke spisovnému jazyku zaujímají jeho uživatelé, a konečně i z distribuce, hierarchie a konkurence jednotlivých variet v různých komunikačních sférách (Jedlička 1978, 28n a 36; Horecký 1988, 15; Daneš 1997, 12).

1.1 Komunikanti

V r. 2001 uvedlo češtinu jako svůj mateřský jazyk 9 707 397 obyvatel České republiky, tj. 94,9 % z celkového počtu (Škrabal et al. 2005, 64) – ve srovnání s některými dalšími evropskými zeměmi, např. s Německem nebo Francií, ale i např. ve srovnání se Slovenskem, je tedy Česká republika stát poměrně homogenní i po stránce jazykové.

1.1.1 Češtinu však používají i početné české menšiny v zahraničí, zejm. v USA a Kanadě (dohromady asi 1,5 milionu mluvčích – Hrdlička 2001, 104), a nepochybně také příslušníci národních menšin v České republice (statistické údaje – Škrabal et al. 2005, 56). Nepočítáme-li Moravany (takto se deklarovalo 3,7 % obyvatel České republiky) a Slezany (0,1 %), kteří mají jako „menšiny“ (vymezující se spíše na základě motivů psychologických a politických – k tomu např. Bláha 2005) zvláštní status, což dokládá i nápadný úbytek takto se deklarujících obyvatel mezi lety 1991 a 2001 (u obou „národností“ asi čtyřnásobný), užívají češtinu jako druhý jazyk především Slováci, kteří v r. 2001 tvořili 1,9 % obyvatel České republiky (193 190 osob – v r. 1991 se ale ke slovenské národnosti hlásil téměř dvojnásobný počet) a žili rozptýleně zejm. ve velkých městech (Praha, Brno, Ostrava) a ve větší míře pak na severovýchodě České republiky (Škrabal et al. 2005, 58). Tamtéž, především v bývalých okresech Karviná a Frýdek-Místek, je soustředěna autochtonní menšina polská (0,5 % obyvatel České republiky). Naopak porůznu v České republice, ale zejm. v bývalých Sudetech žijí Němci (0,4 %), ale také Romové (0,1 % – jejich skutečný počet je však daleko vyšší; jen v r. 1991 se k romské národnosti přihlásilo téměř

soukromé komunikace, je charakteristické, že informuje se silným citovým zajetím a sdělovaná fakta hodnotí – její aktuálnost, příp. naléhavost koresponduje s „mluvenou“ syntaxí a s přítomností kontaktních prvků. Výpověď „b“ by zase mohla být součástí publicistického textu, jehož funkcí je informovat čtenáře např. o sociálních a psychologických aspektech nezaměstnanosti, ale v druhém plánu také působit na jeho city – využívá k tomu prostředků lexikálních i syntaktických. Naopak výpověď „c“, ilustrující vlastnosti textu administrativního, jakýkoli emocionální prvek postrádá – zato se v ní lpí na přesném a vyčerpávajícím konstatování faktů, jehož odrazem je vysoká frekvence substantiv a adjektiv a z toho plynoucí zvýšené nároky na vnímatele.

Všechny texty fungují na pozadí jazykové situace současné češtiny – jejich utvářenost vyplývá z komunikačních potřeb a sociologických parametrů uživatelů češtiny a také vůbec ze současných vyjadřovacích možností češtiny, tj. z funkční stratifikace jejích lexikálních a gramatických prostředků v závislosti na stylových, generačních, geografických aj. faktorech. Výpověď „a“ by např. za předpokladu, že by byla realizována mluvčím ze střední Moravy a „mezi svými“, mohla mít podobu:

d) *No mi zme s teho na mrtvicu šfeci / a chudág Venoš / ho se to strašne dotklo jag ho vihodili.*

V této výpovědi lze nalézt jazykové prostředky ilustrující rozdíly mezi „běžně mluvenou češtinou západního typu“ a „běžně mluvenou češtinou východního typu“,⁴ jako je např. výskyt mezislovní („sándhiové“) asimilace konsonantů a některých lexikálních specifik. Z porovnání výpovědi „a“ a „d“ a na základě zvážení podmínek, za kterých byly realizovány, by se pak mohly odvíjet např. úvahy o vztahu uživatelů k vlastnímu úzu a ke spisovné češtině (příčemž situace v Čechách a v západnějších částech Moravy na jedné straně a na východní Moravě a ve Slezsku na straně druhé by se lišila) a vůbec úvahy o strukturních a funkčních odlišnostech podob češtiny užívaných v různých komunikačních situacích.

Veškerou výše uvedenou problematiku má nastínit tato publikace – vznikla úpravou autorových přednášek pro editorsky zaměřené bohemisty a svým spíše praktickým laděním také zase mezi studenty a další zájemce o bohemistiku směřuje.

O. B.

⁴ Tuto terminologii – záměrně poněkud zjednodušující – volíme v celé práci proto, abychom pružněji pojmenovali složité mišeni výrazových prostředků z různých variet jazyka v konkrétním textu.

tříkrát více osob),⁵ kterých je z hlediska procentuálního zastoupení nejvíc v bývalých okresech Sokolov a Jeseník, z hlediska absolutních počtů pak v Ostravě a Praze. Vedle těchto „tradičních“ menšin v posledních letech v České republice rostou i menšiny nové – ukrajinská (0,2 %, tj. tříkrát větší zastoupení než v r. 1991), vietnamská (0,2 %, zde je nárůst oproti r. 1991 dokonce čtyřiačtyřicetinásobný) a ruská (0,1 %, což je dvaapůlkrát více než v r. 2001).

Všechny uvedené menšiny užívají v různé míře, přinejmenším ve sféře rodinné komunikace, svůj původní jazyk, který může v závislosti na své struktuře a na sociální povaze svých nositelů inteferovat s češtinou (srov. romský etnolekt češtiny a přechodové útvary česko-polské). U příslušníků menšin v České republice lze snad také očekávat větší zájem na uplatňování spisovné češtiny – jako nepochybně prestižní variety jazyka – v poloveřejné a veřejné komunikaci.⁶

1.1.2 V Čechách, tj. v oblasti původních českých nářečí v užším smyslu, resp. v regionech dosídlených po r. 1945 (Praha a kraje Středočeský, Jihočeský, Plzeňský, Karlovarský, Ústecký, Liberecký, Královéhradecký a Pardubický), žilo v r. 2001 59,5 % obyvatel České republiky. V krajích moravských a slezských, tj. v oblasti původních nářečí středomoravských, východomoravských a slezských (kraje Vysočina, Jihomoravský, Olomoucký, Zlínský a Moravsko-slezský) pak žilo 40,5 % obyvatel (Škrabal et al. 2005, 40). Už jen z tohoto „nepoměru“ distribuce obyvatelstva vzhledem k původním nářečním skupinám

vyplývá, že původní nářeční základ český v užším smyslu působí na jazykový úzus patrněji než ostatní.⁷

1.1.3 Česká republika je zemí značně urbanizovanou – 522 obcí se statutem měst obývalo v r. 2001 celkem 70,6 % obyvatel, z toho v Praze a krajských městech žilo celých 27,3 % obyvatel státu. Do r. 1991 se počet a podíl městského obyvatelstva mezi Čechy zvyšoval, v posledním desetiletí však došlo poprvé k úbytku (Škrabal et al. 2005, 45). Skutečnost, že na venkově žije jen zhruba třetina Čechů, se podílí na zániku tradičních dialektů, ale na druhé straně také posiluje proces konstituování smíšených nadnářečních útvarů, tj. interdialektů.

1.1.4 Pro vystižení jazykové situace češtiny může být relevantní také fakt, že se v důsledku poklesu porodnosti (v r. 2001 byl průměrný počet živě narozených dětí na 1 matku ve věku 15–49 let 1,23 dítěte, kdežto v r. 1991 to bylo 1,86 dítěte) zvyšuje průměrný věk populace – ten v r. 2001 činil 38,8 roku (Škrabal et al. 2005, 35) a lze předpokládat, že se průměrný věk populace bude i nadále zvyšovat. To by mohlo do budoucna působit jistou „konzervací“ jazykového úzu a norem, protože nositelem inovací v jazyce (a obecně v kultuře) bývají obvykle mladí lidé.

1.1.5 Podobný efekt, tj. „konzervaci“ norem češtiny a navíc snad i důsledek ve větší snaze po kultivovaném vyjadřování, by mohla mít stoupající úroveň vzdělání obyvatel České republiky – v r. 2001 mělo úplné středoškolské vzdělání (tj. maturitu) 28,4 % obyvatel a vzdělání vysokoškolské 8,9 % (r. 1991 byly tyto hodnoty 22,9 % a 7,2 % a např. v r. 1961 jen 9 % a 2,2 %). Od r. 1950 se podíl osob s maturitou zvýšil sedmkrát a podíl osob s vysokoškolským vzděláním dvanáctkrát (Škrabal et al. 2005, 67). Značně rozdíly v úrovni dosaženého vzdělání, a tedy i v event. potřebě a vůli diferencovaně užívat spisovné variety jazyka, jsou mezi jednotlivými národnostními menšinami – významně nadprůměrné vzdělání je charakteristické pro menšinu ruskou a ukrajinskou (tři čtvrtiny českých Rusů mají aspoň úplné střední vzdělání a 40 % z nich záro-

⁷ Z citovaného statistického přehledu (Škrabal et al. 2005) čerpáme jen data – interpretace těchto dat je naše.

⁵ V r. 1968 žilo v české části Československa 61 085 Romů (Hübschmannová 1976, 328). Lze předpokládat, že dnešní počet Romů v České republice je přinejmenším stejný jako v 60. letech 20. století.

⁶ V této souvislosti je třeba uvést, že v České republice není uplatňován pojem státního jazyka a neexistuje zde speciální jazykový zákon – ustanovení týkající se jazyka obsahují porůznu jen jinak zaměřené právní normy. Např. jazyk úřední a jednací je vymezen v § 33 zákona č. 182/1993 Sb. a dále v § 18, odst. 1 jednacího řádu pro soudy č. 17/1992 Sb.; jazyk smluvní v § 45, odst. 2, zák. č. 92/1991 Sb. ve znění zákona č. 210/1993 Sb.; jazyk služební v branném zákoně, § 3, odst. 1, v úplném znění zákona č. 331/1992 Sb. Právo na vzdělání ve vlastním jazyce, právo užívat vlastní jazyk v úředním styku a právo účasti na řešení etnických a jazykových problémů jsou (ne zcela konkrétně) zakotveny v *Ústavě České republiky* z 16. 12. 1993 (Košenský et al. 1998, 101, též další studie J. Košenského).

veň absolvovalo vysokou školu, přinejmenším úplné střední vzdělání má také téměř polovina českých Ukrajinců – Škrabal et al. 2005, 61), naopak podprůměrná úroveň vzdělanosti je zatím charakteristická pro menšinu romskou (zde má jen 6,6 % osob úplné střední, vyšší nebo vysokoškolské vzdělání a téměř desetina Romů je bez vzdělání – Škrabal et al. 2005, 60).

1.2 Jazyk

Národní jazyk (který sám o sobě není systémem, ale jen kontinuem funkčně odlišných lexikálních a gramatických prostředků ve smyslu, v jakém jsme jej nastínili zde sub 0) lze s přihlédnutím ke kritériu funkce členit na jednotlivé variety – tj. na jeho komunikativní verze, z nichž jedna každá je charakteristická funkční jednotou jazykových prostředků, které v sobě obsahuje, a také tím, že všechny tyto jazykové prostředky mají shodnou (nebo podobnou) sociální a teritoriální distribuci. Např. u obecné češtiny je zřejmé, že funguje jako mluvená varieta pro neoficiální komunikační situace, které mohou být na teritoriu Čech v užším smyslu rozšířeny směrem k polooficiálním, a dále že má některé typické a vzájemně kompatibilní znaky morfologické a fonologické (mírně zjednodušená flexe, *ej* za původní *y*, protetické *v-* aj.), v malé míře i lexikální (sklon k univerbizaci).

Členění národního jazyka na variety – v našem případě tradičně na češtinu spisovnou, hovorovou spisovnou, obecnou, dále na interdialekty a dialekty, příp. též sociolekty (slang, argot) – pokládáme však spíše za (potřebný) konstrukt teoretický, u kterého nelze očekávat, že bude v komunikaci důsledně realizován.⁸ Skutečnému stavu komunikace a reálnému mechanismu výběru jazykových prostředků pro konkrétní účely (vyplývajícímu vůbec z utváření lidské psychiky, která vždy k hodnotám spíše „směřuje“, než že by je přímo „naplňovala“) dobře odpovídá model, nabídnutý G. P. Neščimenkovou (1999, 38). Komunikace se v tomto modelu odehrává ve dvou sférách.

První je sféra (oficiální) komunikace s vyššími sociálními a dorozumiváckými nároky, ve které je výběr jazykových prostředků regulován, tj. existuje zde silná tendence k užívání polyfunkčního spisovného jazyka, který zároveň představuje jakousi „neutrální půdu“, na níž jsou přitlumena osobnostní, sociální

a regionální specifika jednotlivých uživatelů jazyka (ta by totiž mohla být při oficiální komunikaci vnímána jako nežádoucí).

Druhou je sféra běžné denní (neoficiální) komunikace, která má sociální a dorozumivácké nároky nižší, a proto zde výběr jazykových prostředků regulován není. Vyplývá jen z nároků konkrétní komunikační situace a podléhá úzu a pohodlí komunikanta (obojí se může lišit v závislosti na sociálních a regionálních faktorech).

Veškerá komunikace se tedy pozitivně nebo negativně vztahuje k pojmu regulovaného spisovného jazyka, který lze také – jako jedinou varietu – celkem spolehlivě vymezit (což je samozřejmý úkol kodifikace).

1.2.1 V regulované (převážně oficiální a písemné) komunikaci dominuje spisovný jazyk, který má dvě zastřešující společenské role – jednak je symbolem identity národa, jednak plní vlastní roli komunikační (Daneš 1999, 311).

Zmíněná symbolická role spisovného jazyka, který je vyjádřením duchovní kultury a tradice národa, je v dnešní době přehlížena – jistě ne bez souvislosti s faktem, že českému národu aktuálně nehrozí podrobení nebo asimilace cizím národním živlem. Ani tyto „mírové“ podmínky však nerelativizují reprezentační a integrační funkci spisovné češtiny, která tvoří společnou platformu pro veřejnou komunikaci všech příslušníků českého národa už tím, že neodpovídá místnímu úzu v žádném z regionů Čech, Moravy a Slezska, a tedy „nezvýhodňuje“ některé části českého národního kolektivu na základě jejich krajového původu. Předpokládá se, že potřeba, aby spisovný jazyk plnil integrační a reprezentativní funkci, bude postupně spíše narůstat (Kořenský 2004, 442).

Spisovný jazyk je prestižní – jeho strukturu a pravidla jeho užívání si příslušníci národa osvojují zejm. ve škole, je výhodou, kterou jednotlivci poskytují vzdělání. Zvládnutí spisovného jazyka „slovem i písmem“ je předpokladem společenské úspěšnosti,⁹ jak potvrzuje i obrat k jazykovému konzervativismu ve veřejné komunikaci po r. 1989 (očekávatelný u představitelů kultury a vědy, ale překvapivý např. u podnikatelů a manažerů – Bartošek 1997, 49). Spisovnost sama je všeobecně přijímaným znakem intelektuální a kulturní úrovně (Uličný 2004, 189), signalizuje sledování vyšších komunikačních cílů a do ko-

⁹ Prvním (mateřským) jazykem, kterým je obvykle běžně mluvená čeština ve svém „průměru“ charakteristickým pro konkrétní region, člověk uspokojuje potřebu touhu verbálně komunikovat, znalost druhého kódu (tj. jazyka spisovného) je předpokladem dosahování úspěchu v určitých typech komunikativních vztahů (Kořenský 1992).

⁸ Komunikace se nerealizuje podle útvarů jazyka, ale podle strukturálních, stylových a komunikačních norem, které se ustálily v průběhu staletí (Chloupek 1995b, 43).

munikace přináší pozitivní patos výjimečnosti, smyslu pro kulturní tradici národa a citové angažovanosti v ní (Uličný 2006, 302n).¹⁰

Abyste mohl spisovný jazyk plnit integrační a reprezentační roli, a abyste tedy mohl obsloužit všechny potřeby veřejné komunikace, musí být k tomu uzpůsoben funkčně – rozdílné nároky oficiální komunikace jednotlivých příslušníků národního kolektivu, ale také státních a kulturních institucí, médií, vědy aj. se odrážejí ve vnitřní funkční diferenciaci spisovného jazyka, v jeho polyfunkčnosti. Spisovným jazykem je možno – při odpovídající kompetenci uživatele – vyjadřovat se o čemkoli. Polyfunkčnost v neposlední řadě umožňuje spisovnému jazyku vyvázat se z bezprostřední komunikační situace (Chloupek 1996, 33), a tedy být především jazykem komunikace písemné.¹¹

Funkční diferencovanost spisovného jazyka má odraz v jeho variantnosti na úrovni všech jazykových plánů. Varianty mohou být odstiněny funkčně, stylově nebo regionálně a jejich zastoupení je v různých plánech jazyka různé – např. celkem variantní je výslovnost, zejm. u přejatých slov (např. slovo *bufet* může být vyslovováno jako *bufet* i *bifé*), ale také u slov domácích, kde hrají roli faktory regionální (*shovívavý* jako *schovívaví* i *zhovívaví*), variantní je také formální morfologie (lok. sg. v *průjezdě* i *při průjezdu*; 3. os. pl. *bolí* i *bolejí*) a zejm. syntax, která je zvláště exponovaná při naplňování potřeb různých funkčních stylů, naopak sémantická morfologie, lexikum a pravopis jsou spíše uniformní (Daneš 1999, 295). Součástí komunikační kompetence v takto diferencovaném spisovném jazyce je pak schopnost adekvátně jej využívat – „přepínat kód“ podle nároků konkrétní komunikační situace (Bartošek 1995b, 40).

Diferencovanost spisovného jazyka (adekvátnost jednotlivých jazykových prostředků, hranice stylů apod.) je svázána s normami, tj. s nepsanými, ale dodržovanými standardy užívání jazykových prostředků v určitých komunikačních situacích (Nebeská 2003). Také normy se mohou lišit ve své striktnosti – zatímco pravopis je normován stroze, normy jednotlivých funkčních stylů jsou

¹⁰ Prestižnost (a národně integrační funkce) spisovného jazyka je dokumentována mj. faktem, že i lidé, mluvící v „neregulované“ komunikační sféře běžně mluvenou češtinou, příp. dialektem, komunikují z „didaktických“ důvodů spisovně česky i s vlastními dětmi (příp. vnuky aj.). Tato situace je obvyklá na Moravě a ve Slezsku, kde je místní podoba běžně mluvené češtiny považována za neprestižní (Krčmová 1988, 132).

¹¹ Uživatel dnešní češtiny si ani – při komfortu daném rozvinutou úrovní spisovného jazyka – neuvědomuje, jak nesamozřejmě je schopnost češtiny obsloužit např. potřeby vědy. K „laboratornímu“ testu postačí pokusit se např. pouze za využití běžné slovní zásoby převyprávět libovolnou pasáž z *Mluvnice češtiny 3*.

(zvláště dnes) pružné a umožňují široké spektrum průníků (Daneš 1999, 284). Tato pružnost je výrazem dynamičnosti jazykových norem, v nichž existuje charakteristické napětí, které je ve spisovném jazyce dáno především působením živějšího mluveného jazyka na statictější jazyk psaný, ale také proměnami sociálních vztahů ve společenství uživatelů spisovného jazyka (Jedlička 1978, 55n).

Protože je spisovný jazyk společenskou institucí, do jisté míry konstruovanou (a to tak, aby pokud možno co nejlépe sloužila), je jeho norma zachycena kodifikací, jejímž prostřednictvím se vědecké poznání jazyka a jeho společenského fungování aplikuje do komunikační praxe. Kodifikace by měla mít ráz směrnic nebo doporučení, ne tedy příkazu nebo zákazu (Daneš 1999, 278), a zmíněná dynamičnost jazykových norem si žádá, aby měla kodifikace také jistou „perspektivní hloubku“, tj. odhadovala, kam vývoj jazykových norem v blízké době pokročí (Dokulil 1952, 135). Konkrétní podobu kodifikace češtiny (poslední verze vstoupila v platnost v r. 1993) formuloval kolektiv lingvistů v Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky a řídil se při tom Danešovým (1999, 284) kritériem noremnosti (noremní je ten jazykový prostředek, který je společenstvím přijat/přijatelý), adekvátnosti (adekvátní je takový prostředek, který je schopen splňovat funkční potřeby společenství) a systémovosti (týká se hlavně progresivních dublet, u kterých je třeba hodnotit, zda jsou v souladu s existujícími pravidly jazykového systému a zda, popř. jak přispívají k vnitřní soudržnosti, pravidelnosti a dynamické rovnováze).¹² Tato tři kritéria by – jak navrhuje např. O. Uličný (2006, 48) – propříště (se zřetelem k některým nedostatkům současné kodifikace)¹³ měla být doplněna ještě o další tři, a sice o kritérium komunikačního rámce (původce, situace,

¹² F. Daneš (1999, 277n) rozlišuje tři etapy kodifikace: 1. deskriptivní etapa – zjistí se a popíše existující spisovná norma v celé její složitosti, rozrůzněnosti a dynamičnosti. Též se zjistí různé sociální hodnoty připisované jazykovým společenstvím spisovnému jazyku; 2. regulativní etapa – zde a) podetapa vyhodnocovací – jazykové prostředky a způsoby jejich užívání se rozliší podle objektivních kritérií, posoudí se skutečné výrazové potřeby a vývojové tendence jazyka, z tohoto úhlu se zhodnotí i zjištěné postoje jazykového společenství. Následuje prognóza vývoje jazyka a plán kodifikace; b) podetapa vlastní kodifikace – smyslem kodifikace je být efektivním instrumentem plánovitého a perspektivního ovlivňování spisovného jazyka; 3. etapa prováděcí – nalézání a využívání cest, jak uvést kodifikaci do praxe.

¹³ Výhrady se týkají těch kodifikovaných tvarů, které nesplňují požadavek stylové bezpříznakovosti a noremnosti, např. nom. pl. *husiti*, 3. os. pl. přez. *myslejí, kupujou* (Uličný 2006, 300).

forma, připravenost, adresát), kritérium zdroje kodifikace (kulturní elita filologicky aktivních mluvčích) a kritérium přijatelnosti z hlediska regionálního.

Lexikum,¹⁴ morfologie a základní rysy fonologie spisovné češtiny jsou kodifikovány ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (dále *Slovník*), který zachycuje poslední kodifikační úpravy z r. 1993 – *Slovník* obsahuje hojně údaje o morfologii, která pro svou funkčně a regionálně danou rozmanitost v češtině představuje značný kodifikační problém. Kodifikační příručkou jsou také *Pravidla českého pravopisu* (dále *Pravidla*), jež existují ve dvojí redakci – školní, bohatší v morfologických údajích, a akademické, která má rozšířenou slovníkovou část.¹⁵ Především *Pravidla* fungují v českém prostředí jako univerzální jazyková příručka (a mimoděk přispívají k dojmu, rozšířenému v povědomí veřejnosti, totiž že pravopis a jazyk jsou totéž). *Slovník* i *Pravidla* obsahují také některé údaje o spisovné výslovnosti češtiny – obecně ale platí, že povědomí o spisovné výslovnosti je mezi českou veřejností (často i odbornou) nízké (Bogozová et al. 2000, 121), a obvykle nejsou známy ani zdroje poučení o ortoepii, tj. příručka B. Hály (1967) a J. Hůrkové (1995).¹⁶

1.2.2 Značně sporný je právě status – a vůbec existence – hovorové podoby spisovné češtiny, která je ve *Slovníku* představena spíše jen v hrubých konturách, jako jsou některé starší inovace ve fonologii, např. úžení *é > í* ve tvarotvorné bázi slova (*lítat*), a v morfologii (1. os. sg. přez. *kupuju*, 3. os. pl. přez. *kupujou*, přet. sg. mask. *prásknul*). Hovorovou spisovnou češtinu definoval r. 1942 B. Havránek (1963a, 65n) a po něm zejm. J. Bělič (1958, 1959) a také J. Hrbáček (1995) jako „nevtíravě správnou řeč“, varietu (spisovné) češtiny určenou k mluvené komunikaci a obsahující některé lexikální, morfologické i fonologické prvky ne plně spisovné.¹⁷ Tím je naznačeno, že mluvená čeština

má i v komunikaci s vyšší společenskou ambicí (tj. v situacích polooficiálních a někdy i oficiálních) smíšený spisovně-nespisovný charakter. O zastoupení spisovných a nespisovných prvků v komunikaci rozhoduje řada faktorů – vlastnosti komunikantů (jejich regionální původ, věk a sociální vztahy mezi nimi), tematika rozhovoru a také okolnosti, za kterých se komunikace odvíjí (komunikační kanál, vzdálenost mezi účastníky apod. – Chloupek 1995b, 43). Mezi zmíněné ne plně spisovné prvky (tj. prvky rozšířené, ale nepřijaté kodifikací) byly zařazovány lexémy s obvyklými fonologickými inovacemi, jako je úžení původního *é* ve slovech typu *polívka, míň, rozlíhat se* (ne však všeobecně – Bělič 1958, 69), dále lexémy typu *ten samý/ten sám, lepší (to uměl), roznout* (to vše u Kopečného 1949, 19), *habaděj, kilo, párkrát, vyřídilka, akorát, šmakovat* (Bělič 1964, 13), z jevů morfologických byly jako hovorově spisovné definovány nom. pl. typu *Rusi, židi*, lok. pl. *na rukách* (Kopečný 1949, 18), instr. pl. *váhou, chlapama, starýma kostma* (Bělič 1958, 70), s *náma*, dat. pl. *těmže*, lok. pl. *o těchže*, 1. os. sg. přez. *vemu*, 3. os. pl. přez. *oni umí* (Kopečný 1949, 19 a 21), ze syntaktických jevů sem byla řazena spojka *jestli* (místo *-li* nebo *jestliže* – Hrbáček 1995, 53), dále typ *Ty okna zůstaly otevřené, Je vidět Sněžka* (vedle neutrálního *Je vidět Sněžku*), relativní věty s absolutním *co* (*Já jsem z generace, co se naučila nevěřit*), věty s pronominálním podmětem typu *Já si myslím* a také oblastně omezené „západní“ *Já to tušil* (Jedlička 1978, 106).

Je třeba zdůraznit, že skutečná komunikace, byť mají mluvčí ambice mluvit spisovně, uvedené vymezení hovorové spisovné češtiny často ještě znatelně překračuje (zejm. v západní části českého území)¹⁸ a to je též hlavní příčinou pochybností o existenci hovorové spisovné češtiny (Čermák 1997, 37; Daneš 1999, 295). Ve východních oblastech českých zemí, především v mluvě moravských měst, však spontánně vznikají interdialekty, které hovorovou spisovnou češtinu silně připomínají (Davidová 1995b, 117; Kloferová 1995, 104; Uličný 2006, 61), a s jistou licencí lze říct, že např. na Ostravsku a také ve Slezsku hovorová spisovná čeština funguje (ovšem bez kvantity a s přízvukem na předposlední slabice).

navštívil Prahu, a na vlastní pozorování dokládá ústup *ej* za *y*, protetického *v-* a iniciálního *ou-* (za *ú*).

¹⁸ K posilování pozice mluvené podoby spisovné češtiny nepřispívá ani současná školní praxe – kultivovanost (a žádoucí míra spisovnosti) mluveného projevu učitele někdy nebývá valná, žáci a studenti nemají dost příležitostí se v užívání spisovné češtiny cvičit a vůbec mají tendenci vidět ve spisovné češtině „strnulou konvenci neupřímného světa dospělých“ (Daneš 1999, 274).

¹⁴ Lexikum, které je nejdynamičtější složkou jazyka, ovšem úplně a aktuálně zachytit nelze (byť by to bylo jen ve „spisovném výběru“).

¹⁵ Naopak *Mluvnice češtiny 2*, která bývá někdy také uváděna mezi kodifikačními příručkami, se od preskriptivního charakteru sama distancuje.

¹⁶ Neznalost ortoepické normy je o to závažnější, že právě výslovnost je stránkou projevu, kterou si mluvčí uvědomuje nejméně, ale posluchač naopak nejvíce (Krčmová 1995a, 237).

¹⁷ Zároveň byl zdůrazňován fakt, že hovorová spisovná čeština – obohacovaná jazykovými prostředky z češtiny obecné – sama obecnou češtinu ovlivňuje tím, že rozrušuje její normu (která byla ještě v 19. století stabilizovaná). Havránek (1963b, 259) s odvoláním na svědectví ruského literárního vědce A. N. Pypina, který opakovaně

1.2.3 Za okolností, kdy není k dispozici dostatečně ustálená a celonárodně využitelná mluvená forma spisovné češtiny, se objevují různé radikální návrhy na úpravu kodifikace, které slíbují překlenout typický český rozpor mezi spisovným jazykem a jazykem běžně mluveným tím, že se spisovná čeština otevře prvkům obecněčeským a nechá se takto zbavit své „nemluvnosti“ (poprvé Sgall 1960; 1981; 1990; pak především Sgall – Hronek 1992; 1993; Sgall 1994; 1995; Čermák 1997; Sgall 1998; Sgall – Maglione 2005), přičemž jako dílčí důvody pro takové změny se uvádí frustrace dětí, které se ve škole setkávají s „cizí a nepřátelskou“ spisovnou češtinou (Sgall et al. 2001), a dále podobné pocity cizinců, kterým rozdíl mezi psanou a mluvenou češtinou komplikují život (Townsend 1995). Navrhována je (s různou naléhavostí) kodifikace dublet vok. sg. *pane Novák*, instr. pl. *lidma*, nom. sg. *velkej mrak*, gen. sg. *do bratrových bytu*, *čerstvých mlíka*, nom. pl. *ty dobrý sportovci*, *všechny města*, imperativ *vem a vemte*, 3. os. sg. *préz. meje*, 3. os. pl. *préz. trpějí, prosejí*, přét. mask. *ved, táhnul*, konstrukce typu *měli otevřino* a některé prvky lexikální (komparativ *radší*, spojky *hned jak a jen co* apod.).

Výhrady k těmto návrhům lze shrnout do tří bodů – předně není jasné, kam až mají navrhované spisovné dublety proniknout, tj. zda se mají stát součástí mluvené podoby spisovného jazyka, nebo jich má být užíváno i v komunikaci psané (Daneš 1992, 180),¹⁹ a těžko realizovatelná je také proklamovaná „pluralitní kodifikace“ (např. in Sgall – Maglione 2005), protože spisovný jazyk musí být jednotný (Šlosar 2005).²⁰

Dále se právem zdůrazňuje, že takto koncipované návrhy nejsou akceptovatelné na větší části Moravy a ve Slezsku (Uličný 2006 aj.) – kodifikace uvedených dubletních tvarů (které autoři navíc neprezentují systematicky a snad ani ne v úplnosti) by uvnitř spisovného jazyka, který má národ integrovat a reprezentovat, vytvořila nepřijemnou asymetrii. Nelze si představit, že by byly ve východních částech českých zemí, kde žije 40 % Čechů, spisovné dublety typu *ty dobrý sportovci* nebo *prosejí* vnímány jinak než jako cizí prvek (a na-

¹⁹ Cíle reformy jsou – navzdory její radikálnosti – formulovány velmi mírně (Sgall – Hronek 1992, 96): „Bylo by užitečné veřejnost informovat o tom, že uživatelé spisovné normy by do ní mohli přijmout i tvary dosud počítané jako nespisovné, budou-li k tomu sami ve svém vyjadřování směřovat.“ A jinde autoři zdůrazňují, že jejich cílem není „velkoplošné vpouštění“ obecněčeských jevů do spisovné češtiny, ale „nejjemnější utřídění nespisovných prvků“ (Sgall – Hronek 1993, 74).

²⁰ A konečně i např. mluvčí ze severovýchodní Moravy musejí pracně zvládat samohláskovou kvantitu, aniž by kvůli tomu požadovali kodifikaci norem své běžně mluvené češtiny (Šlosar 2005).

víc, i když ne oprávněně, jako provokující prvek „pragocentrický“).²¹ Zbytečně provokovat by taková reforma mohla konečně i v Čechách, protože ani tam nejsou některé z navrhovaných inovací zobecnělé (např. tvar 3. os. pl. *préz. typu prosejí* nefunguje v jihozápadní části Čech).

Třetí výhrada se týká samotné podstaty takových reforem, ve své podstatě „antifunkcionalistických“ (Uličný 2004, 188) – jejich výsledkem by byla uniformizace češtiny a oslabení její funkční diferencovanosti, protože spisovnými by se (za předpokladu, že by byly akceptovány návrhy třeba jen in Sgall – Hronek 1992) staly nejen fonologické a morfológické prvky obecněčeské, ale také nesourodá směs lexikálních prvků ze slangů, různých dialektů aj. (Bartošek 1997, 47). Tím by se spisovná čeština desintelektualizovala a zprofanovala (Uličný 2004, 189).

Navíc je značně vratký i samotný termín „obecná čeština“, se kterým se při úvahách o reformě kodifikace pracuje (precizní definici uvádí Krčmová 2000, 63n), a proto se nám jeví jako vhodnější nepracovat s ním mimo „laboratorní“ úvahy o zdrojích nespisovnosti a jinak než jako s diskutabilním teoretickým konstruktem.

1.2.4 Neregulovaná (neoficiální nebo polooficiální a většinou mluvená) komunikace se děje smíšeným kódem (Daneš 1999, 292),²² v němž se výběr lexikálních a gramatických prostředků řídí celou řadou faktorů – především podmínkami, kanálem a tématem komunikace, záměrem produktora textu, sociálními vztahy mezi komunikujícími a jejich trvalými i momentálními psychologickými dispozicemi. Protože se v současnosti (už jen vzhledem k zneprůhlednění regionální diferenciaci češtiny v důsledku migrace obyvatel, působení audiovizuálních médií aj.) nelze při popisu této neregulované komunikace opřít o tradiční „dialektologickou“ terminologii a parametry,²³

²¹ Nedá se ani (se zřetelem k „perspektivní hloubce“ kodifikace) očekávat, že by se spisovná čeština svým vývojem (např. po morfológické stránce) měla výrazně sblížovat s češtinou obecnou (Uličný 2004, 189).

²² Nápadnější užívání tohoto smíšeného a neregulovaného kódu ve vyšší komunikační sféře je signálem nedostatečné komunikační kompetence (např. u redaktorů rozhlasu a televize), ale pokud je záměrné a užité ve vhodné situaci, může fungovat jako signál solidarity, „zdůvěrnění“ komunikace (např. v komunikaci lékaře s ošetřovaným dítětem – Chloupek 1986, 110).

²³ A nelze samozřejmě předpokládat, že by někdo mluvil „čistou obecnou češtinou“ apod. (Chloupek 1995b, 43).

nazýváme tento smíšený kód (v návaznosti na Krčmovou 1981) „běžně mluveným jazykem“, přičemž v aplikaci na stav současné češtiny rozeznáváme jeho dva regionálně vymežitelné „průměry“ – „běžně mluvenou češtinu západního typu“ (dále ZČ), v níž se značnou měrou uplatňují fonologické a morfologické prostředky obecné češtiny v podobě, v jaké ji definuje např. M. Krčmová (2000), a „běžně mluvenou češtinu východního typu“ (dále VČ), která se po výrazové stránce podstatně kryje s češtinou spisovnou (jež na ni ostatně silně působí), ale jsou zde očekávatelné také jednak některé výrazné regionální archaismy, jednak inovace. Konkrétní podobu běžně mluvené češtiny – tj. její rysy kategoriální a formální – shrnujeme v příslušných pasážích sub 2 a 3.

Abychom získali alespoň nějaká exaktní data, vystihující smíšenou povahu běžně mluvené češtiny, sledovali jsme odchylky od češtiny spisovné, jak se jeví v přepisu dialogických textů, reprezentujících běžně mluvenou češtinu „západního typu“ (ZČ), o celkovém rozsahu 5000 slovních tvarů.²⁴ V textech bylo 3,97 % slovních tvarů, které obsahovaly odchylku fonologickou nebo ortoepickou (ať už původem „obecněčeskou“, např. *von*, *vejš* nebo *zařim*, anebo šířeji „mluvenostní“, resp. vzniklou působením inerce mluvidel, např. *ešfe*, *pu-deš*, *tajdle* nebo *ňák*). Odchylky morfologické, ale úzce související s procesy ve fonologickém plánu (jako je krácení, úžení, změna *y* > *ej* apod.), vykazovalo ve zkoumaných textech 4,17 % slovních tvarů (např. *rodicům*, *celej*, *s tím visokim*, *na tí*, *nevím*) a 1,30 % slovních tvarů obsahovalo odchylku morfologickou, která nebyla přímo motivována fonologicky (např. *z dokladama*, *bili sme spokojeni*, *tos mňel*, *neřšim si*, *chítnul*).²⁵ Valnou většinu nespisovných slovních tvarů přitom tvořila slovesa a adjektiva, flektivní tvary substantiv byly „nespisovné“ minimálně. Jen 0,43 % slovních tvarů v textu pak tvořilo nespisovné lexikum (*maturiták*, *špajs*, *šolíchat*, *pozdejc* nebo *tetkon*). Celkově lze tedy konstatovat, že nespisovné jazykové prostředky, jakkoli jsou nápadné a některé z nich jsou skutečnými „komunikačními dominantami“ (Uličný 2006, 337), tvoří v běžně mluvené češtině „západního typu“ překvapivě asi jen necelou desetinu textu. Většinou jde o jevy přímo nebo nepřímo vyplývající z vývoje fonologického plánu češtiny. Skutečně nespisovné, resp. nekodifikované lexikum (se kterým se při úvahách o spisovnosti a nespisovnosti jaksi samozřejmě počítá) je v tomto úhrnu jen nepatrným zlomkem.

²⁴ Bogoczová et al. (2000, 205–207, 226–227, 230–231, 239–240, 242–244 a 245–247); Müllerová et al. (1992, 31–36).

²⁵ Odpadání morfému *-l* v pr. sg. mask. nebo unifikace pr. u sloves flektovaných podle typu „tiskne“ a „mine“ má jistě mj. motivaci výslavnostní, ale za jev „fonologicko-morfologický“ jako tvary *detskího* nebo *takovej* je nepovažujeme.

1.2.5 Za „viníka“ současné „nemluvnosti“ spisovné češtiny a vůbec údajně rozporných kvalit spisovné češtiny, které jsou motivem reforem nastíněných zde sub 1.2.3, je tradičně označován J. Dobrovský,²⁶ jehož mluvnice – poprvé vydaná v r. 1809 (Dobrovský 1940) – stojí na počátku novějších dějin češtiny jako do té doby nejzevrubnější a v pravém smyslu první vědecký popis tohoto jazyka. Jde však skutečně o popis, nikoli o předpis – Dobrovský sám v době, kdy na mluvnici pracoval (tj. nejméně od 80. let 18. stol.), v resuscitaci češtiny jako plnohodnotného spisovného jazyka nevěřil a svou mluvnici, založenou na popisu funkčně vyspělé a tvarově ustálené češtiny 16. století,²⁷ proponoval spíš jako symbolickou obranu jazyka, která zdůrazňuje jeho estetické hodnoty, slavnou minulost a výrazové schopnosti (Gladkova 2004, 374n). Svou mluvnici, která tedy rozhodně nemohla být „příručkou pro lid“, psal Dobrovský snad také jako nástroj pro textovou kritiku starší české literatury (především poezie, jazykově značně odlišené od textů jiného určení – Havránek 1936, 96). Zřetel ke komunikativní funkci češtiny v životě české společnosti je patrnější až od 30. let 19. století (Gladkova 2004, 376n), jak se ukazuje srovnáním Dobrovského mluvnice s mluvnici V. Hanky (1822)²⁸ a především s pozdějšími kodifikačními příručkami J. Gebauera (1905 a *Pravidla* 1904) a s *Pravidly českého pravopisu* z r. 1913, která v archaizaci spisovné češtiny postoupila daleko za Dobrovského a dokonce i za Gebauera (Cuřín 1977, 9).²⁹

²⁶ Např. u Z. Starého (1992, 104; 1995, 79). Kritické obvykle uvádějí, že Dobrovský ve své mluvnici nepopisoval tehdejší živý jazyk, navazující na předchozí období baroka, z „ideologických“ důvodů – z potřeby kompenzovat ústup češtiny z vyšších komunikativních sfér v pobělohorské době resuscitací jazyka předchozího „zlatého období“ (o kritice Dobrovského dále in Kořenský 2004, 440n). Srov. také často citovaný výrok V. Mathesia (1947, 442n), který je však třeba interpretovat opatrně: „Tvůrci nového spisovného jazyka nebyli bohužel tak odvážní jako Hus před 400 lety a nevyloučili z něho mluvnické archaismy. Tak se stala nová čeština spisovná nejarchaističtější členem rodiny slovanských jazyků spisovných a osudně se vzdálila od češtiny hovorové.“

²⁷ Mj. z důvodu značné nářeční rozrůzněnosti tehdejších českých zemí a z potřeby učinit takto restaurovanou češtinu „symbolem“ i pro Slováky, kteří se v té době ještě literárně neoddelili od Čechů (Stich 1991, 61).

²⁸ Zdá se, že roli jednoho z prvních skutečných kodifikátorů spisovné češtiny lze přisoudit právě V. Hankovi (1822) a později jistě též J. S. Tomičkovi a V. Karlíkovi, jejichž jazyková doporučení již měla účinek a prestiž vzoru (Stich 1995, 54).

²⁹ V *Pravidlech* v redakci z r. 1913 je kodifikováno kromě řady morfologických archaismů také *kupadlo*, *odesílatel*, *švižný*, *zviřátko* a další historizující (a někdy libovolné) podoby slov.